

УДК 94:726:27–523.4](477.63–89)«17/20»

СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР МІСТА САМАР І ЗБЕРЕЖЕННЯ
ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСТВА

Сергій Світленко,

д.і.н., професор,

Наукове товариство імені Шевченка

Дніпровський осередок;

Національна спілка краєзнавців України.

Дніпропетровська обласна організація

У процесі всебічного вивчення духовно-культурної спадщини запорозького козацтва становить значний дослідницький інтерес Свято-Троїцький собор міста Самар, який є архітектурною пам'яткою національного значення. Вивчення цього історичного об'єкта як «місця пам'яті», «простору пам'яті», є актуальним з погляду предмета студій пам'яті. Мета дослідження полягає в реконструкції історії Свято-Троїцького собору в місті Самар у контексті збереження історичної пам'яті українства. Методи роботи: історико-системний, історико-типологічний, описовий, а також методологічний арсенал студій пам'яті. Головні результати і висновки дослідження. Історія Свято-Троїцького собору вже ставала об'єктом історико-краєзнавчих досліджень, хоча майже не розглядалася з погляду студій пам'яті. Як місце пам'яті, козацький православний храм вирізнявся своєю архітектурною автентичністю, унікальністю і репрезентативністю. Це обумовило стійкість його перебування в просторі історичної пам'яті українства як його пам'яттєвого топосу, символу. За часів російського імперського і комуністичного режимів влада проводила таку політику пам'яті, яка притлумлювала, або «розривала пам'ять» про українське козацьке минуле. За цих обставин унікальна пам'ятка архітектури занепадала. На захист Собору ставали представники громадськості, зокрема визначні українські

інтелектуали Дмитро Яворницький та Олесь Гончар. За часів відновленої незалежної України збереження архітектурної пам'ятки національного рівня стало справою не тільки громадських діячів, а й держави. Собор має великий потенціал у справі формування й утвердження індивідуальної і колективної історичної пам'яті, свідомості та ідентичності української спільноти.

Ключові слова: Козацький православний храм, духовно-культурна спадщина запорозького козацтва, топос пам'яті українства, місце історичної пам'яті, політика історичної пам'яті, історична свідомість, історична ідентичність.

In the process of a comprehensive study of the spiritual and cultural heritage of the Zaporizhzhya Cossacks, the Holy Trinity Cathedral of the city of Samar, which is an architectural monument of national importance, is of significant research interest. The study of this historical object as a «place of memory», a «space of memory» is relevant from the point of view of the subject of memory studies. The purpose of the study is to reconstruct the history of the Holy Trinity Cathedral in the city of Samar in the context of preserving the historical memory of Ukraine. Methods of work: historical-systemic, historical-typological, descriptive, as well as methodological arsenal of memory studies. The main results and conclusions of the study. The history of the Holy Trinity Cathedral has already become the object of historical and local studies, although it was hardly considered from the point of view of memory studies. As a place of memory, the Cossack Orthodox church stood out for its architectural authenticity, uniqueness and representativeness. This determined the stability of its stay in the space of historical memory of Ukrainians as its commemorative topos, symbol. During the time of the Russian imperial and Communist-Soviet regimes, the authorities pursued such a policy of memory, which suppressed or «torn the memory» of the Ukrainian Cossack past. Under these circumstances, the unique architectural monument was deteriorating. Representatives of the public came to the defense of

the Cathedral, in particular prominent Ukrainian intellectuals Dmytro Yavornytskyi and Oles Gonchar. During the time of the restored independent Ukraine, the preservation of the national-level architectural monument became a matter not only of public figures, but also of the state. The Cathedral has great potential in the matter of formation and confirmation of individual and collective historical memory, consciousness and identity of the Ukrainian community.

Key words. Cossack Orthodox Church, spiritual and cultural heritage of Zaporizhzhya Cossacks, topos of Ukrainian memory, place of historical memory, politics of historical memory, historical consciousness, historical identity.

Вступ. Постановка проблеми, її актуальність, історіографія і наукова новизна. Історична пам'ять є одним із важливих чинників усвідомлення досвіду минулих поколінь українського народу-нації, що сприяє формуванню й утвердженню сучасної історичної свідомості та ідентичності. Проведення декомунізації та деколонізації в сучасній Україні актуалізувало вивчення цієї проблематики. В процесі всебічного вивчення духовно-культурної спадщини запорозького козацтва становить значний дослідницький інтерес Свято-Троїцький собор міста Самар – архітектурної пам'ятки національного значення. Дослідження цього історичного об'єкта як «місця пам'яті», частини «простору пам'яті» є актуальним з погляду предмета студій пам'яті [1, с. 152–153]. Розробка теми під таким ракурсом уявляється доцільною задля досягнення складного процесу формування і становлення індивідуальної та колективної історичної пам'яті, свідомості й ідентичності українства за імперських та комуно-радянських часів і в період відновлення незалежної України.

Історія Свято-Троїцького собору вже ставала об'єктом історико-краєзнавчих досліджень. Певні **історіографічні підсумки** вивчення архітектурної пам'ятки підбиті в статті Костянтина Мешка та Олександра Харлана «Новомосковський Свято-Троїцький собор. Історія дослідження, імена, події, факти», опублікованій в їхній книзі «Літопис Собору» (2016) [2,

с. 6–12]. В ній автори компетентно показали основні віхи історіописання з цього питання. Дослідники розкрили конкретний внесок у вивчення минувшини собору таких авторів XIX – перших десятиліть XX ст., як Кирило Оранський, Григорій Надхін, Феодосій Макаревський, Іоанікій Вахнін, Дмитро Яворницький, Григорій Залюбовський, Олексій Пахучий, Володимир Машуков та ін., описи яких нерідко являють собою оповідні першоджерела [2, с. 6–9].

К. Мешко та О. Харлан показали, що вивчення старовинних храмів, таких як Свято-Троїцький собор, у період комуністичного тоталітаризму навіть з архітектурно-мистецького погляду наражало авторів подібних розвідок на небезпеку. Свідченням цього стала доля найвідомішого дослідника дерев'яного церковного зодчества Лівобережної України Стефана Таранушенка, якого у жовтні 1933 р. обвинуватили в українському націоналізмі й заарештували, а потім засудили на 5 років без дозволу повернення в Україну після закінчення терміну заслання [2, с. 9; 3, с. 65].

Автори історіографічної статті розкрили особливості історіописання Свято-Троїцького собору в посттоталітарний період. Так, лише з кінця 1960 рр. Собор став пригадуватися у багатьох працях дослідників церковного зодчества, в енциклопедичних та довідкових виданнях, хоча здебільшого в більшості цих праць історія храму висвітлювалася поверхово. Виключення становили праці відомого українського мистецтвознавця, архітектора, історика архітектури Григорія Логвина періоду другої половини 1950–1960 рр. У 1970–1980 рр. унікальна пам'ятка згадувалася на сторінках місцевої та обласної преси, але здебільшого в контексті перебігу ремонтних та реставраційних робіт [2, с. 11].

У статті висвітлено позитивну динаміку у справі вивчення історії храму за часів незалежної України, акцентовано на доробку таких дослідників, як Сергій Плохій, Анатолій Джусов, Олександр Харлан, Костянтин Мешко. Крім того, простежено не тільки основні віхи історіографічного процесу, а й

звернуто увагу на важливі події, факти в історії Свято-Троїцького собору [2, с. 6–12].

Варто також зазначити, що загалом книга К. Мешка та О. Харлана «Літопис Собору» є новим помітним кроком у вивчення історичної й архітектурної пам'ятки і представляє значну археографічну цінність. У виданні зібрано й опубліковано найважливіші історичні праці про пам'ятку української козацької архітектури, першоджерельні наративи, сучасні наукові дослідження. Зазначена праця заклала надійну основу для подальших дослідів з даної проблематики [4].

Наукова новизна цієї розвідки полягає в тому, що в ній вперше в українському історіописанні показано історію Свято-Троїцького собору міста Самар крізь призму проблеми збереження історичної пам'яті українського народу-нації, яка є складовою студій пам'яті.

Мета дослідження в реконструкції історії Свято-Троїцького собору в місті Самар у контексті збереження історичної пам'яті українства. Завдання зводяться до актуалізації теми з погляду студій пам'яті; огляду попередніх здобутків в історіописанні; визначення особливостей збереження історичної пам'яті про непересічну пам'ятку української козацької архітектури на різних історичних етапах від XVIII до XXI ст.

Методи роботи: історико-системний, історико-типологічний, описовий, а також методологічний арсенал студій пам'яті.

Результати. Джерела свідчать, що за часів Нової Запорозької Січі (1734–1775) на північних теренах Запорозьких Вольностей розвинувся адміністративно-територіальний центр Самарської паланки – «запорозький городок» Новоселиця/ Самара/Самарчик/Самарчук, який за кілька десятиліть перетворився з козацької слободи на ранньомодерне містечко/місто, що вже у 1750-х рр. налічувало 9 227 жителів [5, с. 9; 6, арк. 20 ; 7, арк. 1].

Адміністративно-територіальний центр Самарської паланки вирізнявся активним соціально-економічним та духовно-культурним життям. У місті,

заснованому запорожцями у 1736 р., функціонувала православна церква, одна з найстаріших серед запорозьких церков, яку збудували після 1734 р. Спочатку це невелика дерев'яна церква, крита, скоріше за звичаєм, очеретом, а згодом, під кінець її існування, – дранню, яка через певний час прийшла в непридатність [8, с. 16; 9, с. 36].

Близько 1760 р., за бажанням Коша Війська Запорозького, в Самарчику заснували важливу духовну інституцію під іменем «Старокодацького духовного намісницького правління», або «Старокодацького запорозького правління». Головний священник Свято-Троїцькій церкві Григорій Порохня отримав від митрополита Київського чин Хрестового Намісника. У зазначеній церкві близько 1771 р. було шість священників, але такої кількості не вистачало для задоволення духовних потреб містян. Тому в 1772 р. Кіш Запорозький і Старокайдацьке Хрестове Намісницьке духовне правління просили митрополита Київського і Галицького Гавриїла надати ще одного, сьомого священнослужителя [10, с. 415; 11, с. 271, 283].

З часом Свято-Троїцька церква в Самарчику зробилася старою і такою, що не могла вмістити всіх парафіян. З огляду на те Самарський полковник, старшина, всі місцеві священники і кілька почесних парафіян вирішили побудувати в іншому місці нову церкву. Зазначимо, що чи не вперше порушив питання про історичну пам'ять про Запорожжя і останні дні Запорозької Січі Григорій Надхін, який висвітлив важливі деталі побудови величного Свято-Троїцького собору [10, с. 416; 8, с. 17]. Він засвідчив, що закладка собору відбулася в 1773 р. за участю Словенського й Херсонського архієпископа Євгенія Булгаріса, кошового та деяких курінних отаманів і великої кількості народу [8, с. 18]. Однак Ф. Макаревський називав дещо пізнішу дату, сповіщаючи, що 21 травня 1774 р. духовне правління Старокодацької запорозької хрестової наміснії просило дозволу в Київського митрополита Гавриїла на будівництво нової трипрестольної церкви. Відповідна грамота була отримана, і 2 червня 1775 р. відбулось освячення

місця і закладка церкви [10, с. 417–418]. Дмитро Яворницький вказав на дві дати закладки церкви: 1773 р. – за «описом майна» собору і 2 червня 1775 р. – за даними Феодосія Макаревського [12, с. 69]. Стефан Таранушенко, на підставі аналізу документів з Архіву Коша Нової Запорозької Січі, дійшов висновку, що «певніш всього», церкву почали будувати в 1775 р., а завершили в 1778 р. [9, с. 36–37]. Сучасний дослідник Арсен Зінченко також вважав, що «більш переконливою є дата освячення місця під будівництво храму 2 червня 1775 р.» [13, с. 135–136].

Роботи з облаштування церкви проводив запрошений ініціаторами будівництва Яким Погрібняк, козак зі слободи Нова Водолага Харківської губернії. Це людина високого, християнського життя, побожна і благовірна, що і дозволило їй швидко віднайти оригінальний задум нової Свято-Троїцької церкви у вигляді розробленої моделі в масштабі 1:20. Свою роботу майстер оцінив у 2 000 руб. Щоправда, Я. Погрібняк пожертвував на будівництво храму 24 руб, а відтак вартість спорудження становила 1 976 руб. Багату пожертву на зведення Свято-Троїцької церкви зробили відомі представники запорозької старшини – Самарський полковник Антон Головатий та полковник Протовчанської паланки Захар Чепіга. Знайшлась і низка інших благодійників. Козак Іван Терещенко пожертвував ікону Собору святих Апостолів, козак Лаврентій Пліха – Євангеліє в зеленому оксамиті зі сріблом, козак Федір Колотнеча – срібну чашу зі строкатою позолотою [13, с. 137–140].

Протоієрей Кирило Оранський, посилаючись на старожилів, писав, що вся церква, крім кам'яного фундаменту, споруджена із дуба і сосни «з тутешніх лісів» [16, с. 14]. Втім краєзнавець Анатолій Джусов твердив, що дубові і соснові колоди доставлялися з-під Києва плотами по Дніпру. Між собою колоди кріпилася за допомогою тиблів, тобто шипів між колодами, і замків – особливо вирізаних зв'язків по кінцях колод. Відтак будова не мала у своєму тілі залізних цвяхів [15, с. 52]. 13 травня 1778 р. преосвященний

Євгеній разом з архімандритом Феоктистом освятив у Новоселиці церкву і здійснив у ній перше богослужіння і священнодіяння. А влітку 1780 р. всі роботи в церкві остаточно завершили, і храм підготували до освячення бокових преділів – Петропавлівського і Трьохсвятительського, що й було зроблено у серпні–вересні 1780 р. [10, с. 418–419]. Г.П.Надхін та Г.А.Залюбовський називали датою освячення Свято-Троїцької церкви 1781 р. [8, с. 19; 14, с. 26].

Найбільш реальна первісна висота церковної споруди сягала до 31 сажени, тобто близько 66 метрів. Це дорівнює висоті сучасного будинку в 23 поверхи. Внутрішній простір собору освічувався з 88 вікон. У середині храму збудовані дерев'яні кліроси з південної та північної сторін при двох колонах. До кожного кліросу вели дерев'яні сходишки. Майже третину загального простору собору займав вівтар, який складався з трьох частин, розділених двома поперечними стінами, кожна з яких мала два прогони. Іконостаси мали три яруси і були справжніми витворами сніцарського мистецтва. 10 січня 1779 р. самарський протопоп Григорій Порохня та низка священників, поручик і доглядач Антон Головатий, поручик Федір Легкоступ, полковий старшина Лаврентій Миргородський, полковий хорунжий Яків Нерода та інші висловили «найвище схвалення» Я. Погрібняку у відповідному атестаті після завершення будівництва видатного зразка української монументальної дерев'яної архітектури [13, с. 141, 143–146]. За своєю красою і пишністю собор вважався у козаків дивом на все Запорожжя. Незрівнянний внутрішній розпис, високий іконостас, прикрашений вишуканою різьбою і чудовим живописом у візантійському академічному стилі XVI–XVII ст., картини, ікони, п'ять напрестольних хрестів, шість євангелій, дві чаші, три дискоси, плащаниця, дві ризи тощо, – все це викликало захоплення [11, с. 286].

У травні 1782 р. преосвященний Никифор відвідав Новоселівку, оглянув дев'ятиглаву трипрестольну церкву і захопився її пишнотою та благоустроєм. У липні 1793 р. Павлоградське духовне правління, за

розпорядженням митрополита Катеринославського Гавриїла, було переведено з Самарського монастиря в Новоселицю. 26 січня 1795 р. за резолюцією митрополита Гавриїла Свято-Троїцьку церкву названо градською Соборною [10, с. 420]. Отож, Свято-Троїцька церква стала вишуканим витвором української козацької архітектури, символом високої духовності й культури запорожців.

Утім вже за кілька десятиліть виникла потреба оновлення дерев'яної архітектурної пам'ятки. За даними Анатолія Джусова, вже влітку 1810 р. розпочалися роботи по зведенню під зруб церкви кам'яного фундаменту, але незабаром їх було припинено. Наприкінці 1820-х рр. на нижні і верхні колоди стали розповсюджуватися грибок і гниль, що загрожувало руйнуванням [15, с. 52]. За свідченням протоієрея Кирила Оранського від 1845 р., у 1830–1831 рр. Новомосковський Свято-Троїцький собор за допомогою і завдяки пожертвуванням парафіян був «оновлений і значно приведений в більшу благоліпність». Ініціатива в цій справі належала архіпастирю Гавриїлу [16, с. 14]. Олекса Пахучий повідомив, що в 1830 р. будова собору була зміцнена цегловим фундаментом, так що навкруги стіни не сідали, але вся церква з часом стала хилитися все більше і більше до середини [17, с. 192]. Стефан Таранушенко уточнив, що під час ремонту в 1830–1831 рр. усі маківки були визолочені [9, с. 37].

Утім пройшло ще кілька десятиліть і у 1880 рр. дерев'яна споруда звітхла. За даними С. Таранушенка, постало питання про її заміну новою, синодального стилю. За збереження унікальної пам'ятки козацького часу взялися місцеві діячі культури та науки на чолі з істориком та етнографом Григорієм Надхіним й істориком, археологом, збирачем музейних цінностей Дмитром Яворницьким, які розгорнули широку кампанію в пресі і у відповідних установах [9, с. 38]. Так, 5 січня 1886 р. Д. Яворницький запитував свого однодумця, українського історика, археолога, етнографа, краєзнавця Якова Новицького, до якої особи (фотографа або учителя) йому

можна звернутися в Новомосковську, щоб сфотографувати Свято-Троїцький собор. Як підтверджує лист історика до громадського діяча, педагога і письменника Григорія Маркевича від 10 травня 1886 р., він мав намір особисто попрямувати до Новомосковська. І, як засвідчує лист Д. Яворницького до Я. Новицького від 24 травня 1886 р., цей задум уже здійснився. В той час він уже дав доручення своєму художнику перезняти речі й ікони, знайдені у Свято-Троїцькому соборі Новомосковська [18, с. 167, 168, 171, 450].

Наслідком ініціативи представників громадськості стала поява в 1887 р. «височайшого указу», за яким церкву мали «відновити точно, зі збереженням усіх особливостей», і дозволу Синоду «на відновлення». Катеринославська духовна консисторія зробила припис, за яким настоятель собору утворив комітет з метою перебудови церкви. У жовтні 1887 р. було здійснено розбірку старих стін храму [9, с. 38].

Важливу роль у справі побудови оновленої церкви відігравали діячі міського і земського самоврядування, ділових кіл, зокрема Новомосковський міський голова, голова земської управи, купці, які спільними зусиллями зібрали 40–50 тис. руб. Однак реконструкція собору потребувала 75 тис. руб. Тоді голова будівельного комітету о. Іоанікій Вахнін майже цілий рік збирав необхідні кошти на базарах та ярмарках і здобув ще 12 тис. руб. Це дало можливість здійснити реконструкцію.

Опікувався організацією реконструкції архітектор Едуард Харманський, але справа не зрушилася з місця поки за неї не взявся досвідчений український архітектор і реставратор Олекса Пахучий. Саме він успішно завершив реставрацію Свято-Троїцького собору восени 1888 р. За іконостасом і світлиною О. Пахучий відновив первісний вигляд собору, який зберіг характерні риси «козацького бароко» XVIII ст. За свою роботу О. Пахучий отримав 12 тис. руб [17, с. 191, 192, 193; 15, с. 53]. У грудні 1888 р. на засіданні XXIII чергової сесії Катеринославського губернського

земського зібрання за надання коштів для реставрації собору висловилися гласні М. Родзянко та А. Короленко з Новомосковського повіту, О. Поль – Верхньодніпровського, І. Кранц – Катеринославського та А. Бантиш – Бахмутського [19, с. 402].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Дмитро Яворницький вивчав архів Свято-Троїцького собору і використав ці матеріали у своїх багатьох дослідженнях. Деякі справи цього архіву були опубліковані вченим у праці «До історії Степової України» (1929), завдяки чому дійшли до нас, бо на сьогодні соборний архів втрачено [20, с. 97–98].

За комуно-радянських часів історія Свято-Троїцького собору набула драматичних сторінок. Уже в 1917 р. більшовики націоналізували нерухомість вірян усіх конфесій, яка перейшла у власність радянської держави. Відтоді більшовицька влада на свій розсуд надавала церковним громадам право користуватися церковною власністю [15, с. 54]. У боротьбі проти «опіуму народу», як називали церкву більшовики, знищувалися не тільки священнослужителі, а й церковні храми та монастирі. Вже у 1920 рр. радянці неодноразово намагалися розібрати на будматеріали Свято-Троїцький собор у Новомосковську, а в 1930 р. закрили храм. У першій половині 1930 рр. була друга спроба зруйнувати собор, але тоді місцеві вчителі Григорій та Федір Бабко-Малі зберегли церкву, влаштувавши в ній спортивну залу. Однак люди до неї не пішли. Тоді приміщення переобладнали під продовольчий склад «Заготзерна». На жаль, у той період не вдалося врятувати унікальний іконостас, вирізаний петриківськими майстрами. Його було знято і спалено в місцевій бані. Наступна спроба зруйнувати храм трапилася в 1937 р. Але тоді парафіяни зустріли войовничих атеїстів із камінням у руках, а студенти місцевого педагогічного училища відмовилися брати участь у руйнуванні храму [21, с. 134; 22; 23, с. 49].

Друга світова війна принесла нові випробування стінам собору – в

східну частину церкви влучив гарматний снаряд. Є підстави вважати, що сталося це 27 вересня 1941 р., під час захоплення німецькими військами Новомосковська [28, с. 110]. Втім у період німецько-радянської війни в діяльності Свято-Троїцького собору відбулися певні зміни. Так, один із перших наказів німецької окупаційної влади зобов'язував відновити в церкві богослужіння, заборонені більшовиками в 1930 р. Прикметно, що після вигнання німецьких загарбників із Новомосковська богослужіння у Свято-Троїцькому соборі тривали, а в 1944 р. його парафіяльна громада в кількості 3 000 осіб пройшла перереєстрацію. У 1948 р. четверо громадян Новомосковської церковної громади і виконком Новомосковської міської ради депутатів трудящих уклали договір, за яким дерев'яний собор передавався парафіянам у безстрокове безкоштовне користування.

Але в 1958 р., тобто в період хрущовської «відлиги», в місті стали ширитися чутки про можливу заборону богослужінь і закриття церкви. Як виявилось, подібні поголоси мали підґрунтя. 27 вересня 1960 р. виконком Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих ухвалив рішення про вилучення церковного приміщення у релігійної громади Новомосковська. 10 листопада 1960 р. Рада у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР погодилася з рішенням Дніпропетровського обласного виконкому [15, с. 53, 54].

Курс тодішньої влади на комуністичне майбутнє супроводжувався посиленням утисків стосовно церкви. Проводячи антицерковну політику, компартійний режим не обійшов своєю увагою й видатну пам'ятку духовності й архітектури українства – Свято-Троїцький собор. Забравши в 1960 р. храм у місцевої релігійної громади тодішнього Новомосковська, влада спочатку планувала розмістити в його приміщенні краєзнавчий музей. Однак незабаром на соборі з'явилася табличка – «Школа для фізкультурної зали». Це викликало скарги обурених вірян.

Дійшло до того, що 26 січня 1962 р. лист за підписами семи членів

церковної ради було направлено до голови Президії Верховної Ради СРСР Леоніда Брежнєва, а 29 березня 1962 р. – ще два листи – до Голови Ради Міністрів СРСР Микити Хрущова і до Міністра оборони СРСР Родіона Малиновського. Впродовж року віряни надсилали скарги до голови Президії Верховної Ради УРСР Дем'яна Коротченка, до Уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, до Ради Національностей Верховної Ради СРСР за підписами 300 осіб, а 9 грудня 1962 р. направили знову скаргу на ім'я Голови Ради Міністрів СРСР М.С. Хрущова.

Проте аргументи вірян не мали жодних позитивних наслідків. Компартійна влада не знайшла нічого кращого як рішенням Новомосковської міськради від 28 лютого 1962 р. зняти з реєстрації Троїцьку церковну громаду, бо «вона не має будинку для молитовних цілей і заходів до придбання його не вживає...». Водночас підписанти скарг-прохань отримували повістки, за якими їх запрошували до співробітника КДБ на бесіду. Адже історичну пам'ять про Свято-Троїцький собор – визначне місце пам'яті про предків-запорожців – компартійна влада прагнула притлумити за будь-яку ціну [15, с. 55, 56; 24, с. 11].

Радянська політика історичної пам'яті була просякнута комуністичною ідеологією. В цьому контексті вельми показовим був громадський огляд пам'ятників історії та культури, присвячений 50-річчю утворення Союзу РСР у 1972 р. Так, акти цього огляду підтверджують, що в центрі уваги перебували монументи, присвячені В.І. Леніну і братським могилам часів «Великої Вітчизняної війни». Другорядні місця посідали пам'ятки, пов'язані з українською історією та культурою, як, скажімо, бюст Т.Г. Шевченка на вул. Радянській (нині – вул. Гетьманська) або «архітектурна пам'ятка XVIII ст. колишній Троїцький собор» [25, арк. 15, 17].

Характерно, що в Акті № 1 «громадського огляду пам'ятників історії і культури м. Новомосковськ, присвяченого Дню Перемоги» від 29 квітня

1972 р., що проводився в рамках громадського огляду пам'яток історії і культури до 50-річчя утворення Союзу РСР, «архітектурна пам'ятка XVIII ст. колишній Троїцький собор» посіла останнє 12-е місце. Тоді ж було вказано, що пам'ятка «реставрується», а «територія – охоронна зона засмічується відходами санбаклабораторії», де не було ані води, ані каналізації. Акт комісії за підсумками зазначеного громадського огляду від 28 грудня 1972 р. зафіксував вже відоме формулювання стосовно Троїцького собору – «реставрується», а у висновках цієї ж комісії стверджувалося, що «реставраційні роботи будуть завершені в 1973 р.». Слід зауважити, що реставраційні роботи колишнього Троїцького собору, які розтягнулися на десятиліття, мали на меті патріотичне виховання, особливо молоді, в дусі любові до СРСР та КПРС, «вірності ідеям марксизму-ленінізму» [25, арк. 10, 12, 16, 17].

У часи брежнєвського «застою» на захист козацького храму виступив видатний український та радянський письменник, громадський діяч Олесь Гончар, який у романі «Собор» (1968) талановито представив узагальнюючий образ українських святинь, що опинилися під загрозою руйнування і потребували захисту. Високохудожній твір літератора засудила компартійна влада. Для прикриття своєї політики радянці в 1963 р. передали собор Дніпропетровському художньому музею для організації Новомосковської філії як історико-краєзнавчого музею, і організували в приміщенні ремонтно-реставраційні роботи. Вони тривали з 1966 р. до 1988 р., і мали косметичний характер. З 1978 р. у храмі розмістили відділ декоративно-прикладного мистецтва Дніпропетровського обласного художнього музею.

До Олімпіади-80 за рахунок Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в соборі стали поспіхом проводити реставраційні роботи. Але через два роки від пофарбування собору та дзвіниці і сліду не залишилося, хоча на ці роботи витратили чималі бюджетні гроші [23, с. 48].

Крім того, в 1980–1981 рр. провели реставрацію розписів храму [24, с. 11]. Цілком зрозуміло, що повноцінне функціонування непересічної пам'ятки української архітектури козацького періоду не входило в парадигму комуністичної ідеології та соціальної практики. Авжеж на порядку денному правлячого режиму стояло питання утвердження не української нації, а « нової історичної спільноти радянський народ ».

Тим часом відбувався цілеспрямований наступ влади на місце і простір пам'яті про запорозьке козацтво. У 1981 р. місцеві можновладці розпочали поряд із храмом незаконне будівництво великої автостанції. 20 січня 1982 р. Олесь Гончар дізнався про цей факт і гнівно написав у своєму «Щоденнику»: «Бандитня, мафія безкарна, вандали, на яких управи нема...», і тоді ж направив лист до голови Ради Міністрів УРСР Олександра Ляшка. В ньому письменник знову став на захист Собору, наголосивши на необхідності збереження «мистецького шедевра світового значення», якому може бути завдала непоправна шкода, і поставив питання, «чому так грубо нехтується і воля Закону, й голос громадськості?» Лише 22 травня 1982 р. заступник Голови уряду пояснив письменнику, що факти про порушення закону про охорону пам'яток культури і генплану підтвердилися, а на винуватців накладено невелике стягнення, «бо їх, виявляється, благословляла сильна рука згори» [26, с. 501; 15, с. 57; 27, с. 102–103; 21, с. 134].

За часів горбачовської «перебудови» Свято-Троїцький собор у Новомосковську передали вірянам. У 1989 р. вони на власні гроші здійснили нове перефарбування храму. 10 лютого того ж року було освячено правий престол на честь святих апостолів Петра і Павла [23, с. 48–49; 15, с. 57; 27, с. 104].

З відновленням незалежної України козацький храм став повноцінно функціонувати. З 1992 р. церква відновила службу вірянам за своїм призначенням. На початку 1990 рр. у соборі встановлено сучасний іконостас, виготовлений київськими майстрами. 24 лютого 1995 р. освячено головний

Троїцький престол собору, а 29 січня 2000 р. – престол на честь 2000-річчя Різдва Христового з баптистерієм для повного занурювання хрещених, а 29 вересня 2000 р. – лівий престол на честь святих Василія Великого, Іоанна Золотоустого і Григорія Богослова [15, с. 57; 28, с. 105].

З 1992 р. при соборі стала функціонувати недільна школа, а з 1996 р. – козацька школа джур, де викладалася історія церкви і козацтва, велася військова підготовка. При соборі відкрито бібліотеку, фонд якої налічує понад 1 000 примірників. 13 травня 2003 р. урочисто святкувалося 225-річчя з дня освячення собору. У 2009 р. собору був повернений статус кафедрального, який храм мав у 1921–1925 рр., і затверджено вікаріатство з титулом міста Новомосковськ [28, с. 105, 108; 21, с. 133–136].

Проте, за умов багатолітньої відсутності капітального ремонту Новомосковський Свято-Троїцький собор перебував на грані руйнації і потребував термінової допомоги. У 2010 р. розпочалася підготовка до реставрації храму. У 2010–2011 рр. було виділено понад 1,5 млн. грн. бюджетних коштів на розробку проєкту реставрації і проведення його експертизи. У 2012 р. на проведення реставраційних робіт надійшло 10 млн. грн., зокрема 9 млн. – з державного та 1 млн. – з міського бюджету, а загальна вартість реставрації дорівнювала приблизно 30 млн. грн.

У серпні 2012 р. досвідчена українська реставраційна кампанія – Львівське спеціальне пошуково-реставраційне управління ПАТ «Львів-Реставрація» – розпочала виконання проєкту з метою зберегти собор в його історичному вигляді. Реставраційний процес мав завершитися в 2015 р., однак через брак коштів роботи велися з величезними перервами. Хоча станом на 2016 р. більшість реставраційних завдань були виконані, процес не завершився і затягнувся ще на декілька років. Лише у 2020 р. міська влада Новомосковська отримала підтримку обласної влади щодо надання допомоги у виділенні додаткових коштів замовнику робіт – департаменту капітального будівництва Дніпропетровської обласної державної адміністрації для

поновлення та закінчення реставрації. Як повідомляла пресслужба Новомосковської міської ради, унікальний Свято-Троїцький Собор мав відкритися після реставрації в 2021 р. Однак станом на вересень 2021 р. через брак коштів реставрація не завершилася і за умов стабільного фінансування могла бути виконана лише через півтора року. Загальний бюджет реставрації собору мав скласти вже близько 70 млн. грн. [28, с. 108–109; 29; 30]. Однак повномасштабна російська агресія проти України стала на заваді цих планів. Отож завершення реставрації унікальної пам'ятки української архітектури й духовності – символу незламності українства – залишається актуальним завданням на майбутнє.

Нині Свято-Троїцький кафедральний собор у місті Самар – одна з найвидатніших історико-культурних пам'яток України, яка внесена до Переліку пам'яток культурної спадщини національного значення Дніпропетровської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 березня 2024 р. № 337 ця пам'ятка архітектури взята під охорону [31].

Висновки. Історія Свято-Троїцького собору в місті Самар від останньої чверті XVIII до першої чверті XXI ст. засвідчує, що це важливе місце історичної пам'яті про духовно-культурну спадщину запорозького козацтва. Цей православний храм вирізнявся своєю архітектурною автентичністю, унікальністю і репрезентативністю, що зумовило стійкість його перебування в просторі історичної пам'яті українства як його пам'яттєвого топосу, символу. Вивищення українського духу в образі Собору йшло врозріз з політикою пам'яті російського імперського і комуністичного режимів, що призводило до спроб притлумити, або «розірвати пам'ять» про українське козацьке минуле. Однак на захист Собору ставали представники громадськості. Яскравим їх уособленням були такі визначні українські інтелектуали, як Дмитро Яворницький та Олесь Гончар. За часів відновленої незалежної України збереження архітектурної пам'ятки

національного рівня стало справою не тільки громадських діячів, а й держави. Собор має великий потенціал у справі формування й утвердження індивідуальної і колективної історичної пам'яті, свідомості та ідентичності української спільноти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kyrydon A. Heterotopiia pam'iaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pam'iaty. Kyiv: Nika-Tsentr, 2016. 320 s.
2. [Meshko K.V., Kharlan O.V.]. Novomoskovskyi Sviato-Troitskyi sobor: Istoriiia doslidzhennia, imena, podii, fakty. Meshko K.V., Kharlan O.V. *Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 6–12.
3. Kharlan O. Shchodennyk z podorozhi na Zaporizhzhia S.A. Taranushenka, yak dzherelo arkhitekturno-mystetstvoznavchykh doslidzhen Dnipropetrovshchyny. Meshko K.V., Kharlan O.V. *Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 64–69.
4. Meshko K.V., Kharlan O.V. *Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. 120 s.
5. Veklenko V.O., Kovalova I.F., Shalobudov V.M. Arkheolohichne vyrishennia dyskusii stosovno roztashuvannia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi». *Perlyny kozatskoho Prysamar'ia: mistechko Samar ta Bohorodytska fortetsia* : Temat. zb. / redkol. kol. : I.F. Kovalova (vidp. red.) ta in. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu, 2008. S. 7–31.
6. *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti*. F. R-4540. Op. 1. Spr. 890. 98 ark.
7. *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti*. F. R-4540. Op. 2. Spr. 208. 100 ark.
8. Nadkhyn H. Pamiat o Zaporozhe y o poslednykh dniakh Zaporozhskoi sechy. Meshko K.V., Kharlan O.V. *Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 16–19.
9. Taranushenko S. Novomoskovsk Dnipropetrovskoi oblasti. Troitskyi sobor 1775–1778 rr. Obmir i foto 1928 r. Meshko K.V., Kharlan O.V. *Litopys Soboru*.

Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 36–40.

10. Makarevskyi F. Materialy dlia istoriko-statystycheskaho opysaniia Ekaterynoslavskoi yeparkhiy. Tserkvy y prykhod proshedaho XVIII stoletia. Dnipropetrovsk: VAT «Dniproknyha», 2000. 1080 s.

11. Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv: u 3 t. T. 1 / peredm. V.A. Smoliia; koment. H.Ya. Serhiiienka; red. kol.: P.S. Sokhan (holova) [ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 1990. 592 s.

12. Evarnytskyi D.Y. Zaporozhe v ostatkakh staryny y predanyiakh naroda : [v 2 ch.]. Sankt-Peterburh : Yzd. L. F. Panteleeva, 1888. Ch. 1. 294 s. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002773>.

13. Zinchenko A. Khramy Yakyma Pohribniaka. Kyiv : [b. v.], 2016. 183 s.

14. Zaliubovskyi H. Novomoskovskaia sobornaia sviato-troytskaia tserkov, «zaporozhskaia». *Meshko K.V., Kharlan O.V. Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 26–28.

15. Dzhusov A. Sviato-Troitska tserkva. *Meshko K.V., Kharlan O.V. Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 51–58.

16. Oranskyi K. Novo-moskovskyi Sviato-Troytskyi Sobor. *Meshko K.V., Kharlan O.V. Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 14–15.

17. Pakhuchyi O. Yak ya ponovliav zaporozhskyi sobor u Novomoskovsku. *Dniprovi khvyli*. 1913. 16 yiunia. № 11–12. S. 191–193. *Biblioteka DNIM*.

18. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho. Vyp. 4: *Lysty D.I. Yavornytskoho do diiachiv nauky i kultury* / uporiad. S. Abrosymova, N. Vasylenko, A. Perkova ; za zah. red. N. Kapustinoi. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 2005. 498 c.

19. Kocherhin I.O. Sotsialna transformatsiia katerynoslavskoho dvorianstva (druha polovyna XIX st. – pochatok XX st.). Dnipropetrovsk: Herda, 2015. 576 s.

20. Meshko K. Zakhysnyk ta doslidnyk. Postat D.I. Yavornytskoho v istorii Novomoskovskoho soboru. *Meshko K.V., Kharlan O.V. Litopys Soboru*. Dnipro;

Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 97–100.

21. Pravoslavni khramy Dnipropetrovshchyny: Do 75-richchia Dnipropetrovskoi oblasti: Narysy: u 2 t. T. 1. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 2007. 272 s.

22. Aleksandrovych A. Berezhimo sobory nashykh dush. 2011. *Novomoskovskiy informatsiyniy portal*. URL: <https://nmsk.dp.ua/proishestviya/1474-berezhimo-sobori-nashikh-dush.html>. (дата звернення: 28.09.2024 р.).

23. Buldakov V. A my tuiu slavu zberezheмо... *Meshko K.V., Kharlan O.V. Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: : [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 48–49.

24. Chaban M. Kozatska zacharovana dusha. *Zoria*. 2010. 14 sichnia. № 3 (21014). S. 11.

25. *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti*. F. 6120. Op. 1. Spr. 26. 51 ark.

26. Honchar Oles. Shchodennyky: u 3 t. T. 2. 1968–1983 / uporiadk., pidhot. tekstiv, iliustr. mater. Valentyny Honchar / 2-he vyd., vypr. Kyiv: Veselka, 2008. 607 s.

27. Meshko K. Holos soboru. *Meshko K.V., Kharlan O.V. Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 101–104.

28. Meshko Kostiantyn. Holos soboru. *Meshko K.V., Kharlan O.V. Litopys Soboru*. Dnipro; Novomoskovsk: [drukarnia TOV «ENEM»], 2016. S. 101–104.

29. U Novomoskovsku ponovlena restavratsiia unikalnoho soboru. URL: <https://ukraine-inform.com/news-derzhava-rehiony-ukrayiny/79491-u-novomoskovs-ku-ponovlena-restavrac-ya-un-kal-nogo-soboru.html>. (дата звернення: 28.09.2024 р.).

30. Sviato-Troitskyi sobor u Novomoskovsku restavruiut vzhe desiatyi rik. Chomu tak dovho i koly zakinchat? Korysna Hazeta. Informatsiyniy portal mista Samar. 02.09.2021. URL: <https://poleznaya.dp.ua/свято-троїцький-собор-у->

НОВОМОСКОВСЬК/. (дата звернення: 28.09.2024 р.).

31. Perelik pam'iatok kulturnoi spadshchyny natsionalnoho znachennia Dnipropetrovskoi oblasti, zanesenykh do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pam'iatok Ukrainy. URL: <https://mcsc.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/dnipropetrovska-obl.-stanom-na-07.05.2024.pdf>. (дата звернення: 28.09.2024 р.).